

राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण 2000

राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण (एनपीपी), 2000 हे केंद्र सरकारचे दुसरे लोकसंख्या धोरण आहे. गर्भनिरोधक, आरोग्य सुविधा आणि आरोग्य कर्मचार्यांच्या अपूर्ण गरजा पूर्ण करणे आणि मूलभूत पुनरुत्पादक आणि बाल आरोग्य सेवेसाठी एकात्मिक सेवा प्रदान करणे हे एनपीपीने आपले त्वरित उद्दीष्ट नमूद केले आहे.

1. एनपीपी 2000 चे मध्यम-मुदतीचे उद्दीष्ट म्हणजे 2010 पर्यंत एकूण प्रजनन दर (टीएफआर) बदलून बदलण्याची पातळी कमी करणे.
2. टीएफआर प्रति महिला २.१ मुले
3. शाश्वत आर्थिक वाढ, सामाजिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण या गरजांशी सुसंगत अशा पातळीवर २०४५ पर्यंत स्थिर लोकसंख्या गाठणे, हा दीर्घकालीन उद्देश आहे.

राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणाची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये (Important features)

पुनरुत्पादक आरोग्य सेवांमधून जास्तीत जास्त लाभ मिळविण्यासाठी एनपीपी ऐच्छिक आणि माहितीपूर्ण निवडी आणि नागरिकांच्या सहमतीस प्रोत्साहित करण्याच्या सरकारच्या दृष्टीकोनाला बळकटी देते. शालेय शिक्षण १४ वर्षांपर्यंत मोफत आणि सक्तीचे करणे आणि मुले आणि मुली दोघांचेही शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी करणे.

- अर्भक मृत्यूदर (आय.एम.आर.) कमी करून देशातील १० जिवंत जन्मांमागे ३० च्या खाली आणणे (एनपीपी बाहेर आल्यावर विहित केल्याप्रमाणे २०१० पर्यंत साध्य करणे).
- माता मृत्यू दर (एमएमआर) दर 1 लाख जिवंत जन्मांमागे 100 पेक्षा कमी करणे (एनपीपी बाहेर आणल्यावर विहित केल्याप्रमाणे 2010 पर्यंत साध्य करणे).
- लस प्रतिबंधित रोगांविरुद्ध सर्व मुलांसाठी सार्वत्रिक लसीकरण साध्य करणे.
- मुलींसाठी उशीरा विवाह करण्यास प्रोत्साहित करणे (शक्यतो 18 वर्षांपूर्वी आणि 20 वर्षांपेक्षा जास्त काळ).
- प्रशिक्षित व्यक्तींद्वारे ८० टक्के संस्थात्मक प्रसूती आणि १०० टक्के प्रसूती साध्य करणे.
- गर्भधारणा, जन्म, मृत्यू आणि विवाह यांची 100% नोंदणी प्राप्त करणे.
- माहिती / समुपदेशन आणि प्रजनन नियमन आणि गर्भनिरोधकासाठी सेवांसाठी सार्वत्रिक प्रवेश उपलब्ध करून देणे, ज्यात मोठ्या प्रमाणात निवडी आहेत.
- एड्सचा प्रसार रोखणे, पुनरुत्पादक मार्ग संसर्ग (आरटीआय) आणि लैंगिक संक्रमण (एसटीआय) आणि राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण संघटना (नेको) यांच्या व्यवस्थापनामध्ये अधिक चांगल्या समन्वयास चालना देणे.
- संसर्गजन्य रोगांना प्रतिबंध करणे आणि त्यावर नियंत्रण ठेवणे.
- पुनरुत्पादक आणि बाल आरोग्य सेवांमध्ये भारतीय औषध प्रणाली (आयुष) एकत्रित करणे.
- छोट्या कुटुंबाच्या रूढीला जोमाने पुढे नेत आहे.
- कुटुंब नियोजन आणि कल्याण यांसाठी सर्व संबंधित सामाजिक कार्यक्रमांचे अभिसरण घडवून आणणे हा लोकाभिमुख कार्यक्रम बनवणे.

NPP 2000 हा पूर्वीच्या लोकसंख्या नियमन कार्यक्रमांपेक्षा वेगळा आहे, त्यात प्रथमच, लोकसंख्येची समस्या बालकांचे अस्तित्व, माता आरोग्य, महिला सक्षमीकरण आणि गर्भनिरोधक समस्यांसह एकत्रितपणे पाहिली गेली.

भारताच्या लोकसंख्या धोरणांची उत्क्रांती

स्वातंत्र्यापूर्वीही, भारताच्या वाढत्या लोकसंख्येच्या समस्येवर शिफारशी आणि उपाय शोधण्याचा प्रयत्न केला गेला. स्वातंत्र्यपूर्व आणि नंतरचे दोन्ही प्रयत्न खाली नमूद केले आहेत.

- राधा कमल मुखर्जी समिती (१९४०) : १९२१ नंतर झपाट्याने वाढू लागलेल्या लोकसंख्येला अटकाव करण्यासाठी उपाय सुचवण्यासाठी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने १९४० साली राधा कमल मुखर्जी या समाजशास्त्रज्ञांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीने लोकसंख्या वाढीचा दर कमी करण्यासाठी उपाययोजना म्हणून स्वयंनियंत्रण, स्वस्त व सुरक्षित जन्म नियंत्रणाच्या उपायांबाबत जागृती निर्माण करणे, बहुपत्नीत्वाला परावृत्त करणे, यासह इतर गोष्टींची शिफारस केली.
- भोरे समिती : सर जोसेफ भोरे यांच्या अधिपत्याखालील आरोग्य सर्वेक्षण व विकास समितीने लोकसंख्यावाढीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी उपाय म्हणून 'मुद्दाम कुटुंबाची मर्यादा' घालण्याची शिफारस केली. ही समिती १९४३ मध्ये स्थापन करण्यात आली आणि १९४६ मध्ये तिने आपला अहवाल सादर केला.
- १९५० च्या दशकात राज्य पुरस्कृत कुटुंब नियोजन कार्यक्रम आणणारा भारत हा पहिला विकसनशील देश ठरला.
- १९५२ मध्ये लोकसंख्या धोरण समितीची स्थापना करण्यात आली. तथापि, पन्नाशीच्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात तयार केलेली धोरणे मोठ्या प्रमाणात अनियंत्रित होती आणि त्यामुळे ती यशस्वी झाली नाहीत.
- १९५६ साली केंद्रीय कुटुंब नियोजन मंडळाची स्थापना करण्यात आली आणि त्याचा भर नसबंदीवर होता.

1976 मध्ये, GOI ने पहिले राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण जाहीर केले. या धोरणाचा भाग म्हणून लोकसंख्या वाढ रोखण्यासाठीच्या काही उपायांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

- मुला-मुलींचे किमान कायदेशीर विवाहाचे वय अनुक्रमे २१ आणि १८ पर्यंत वाढवले.
- गर्भनिरोधक रोजगारासाठी आर्थिक प्रोत्साहन प्रदान करणे.
- औपचारिक आणि अनौपचारिक माध्यमांद्वारे महिला साक्षरता पातळी सुधारणे.
- राज्यांना केंद्रीय मदतीचे प्रमाण ठरवण्यासाठी लोकसंख्या हा निकष बनवण्यात आला होता.
- कुटुंब कल्याण कार्यक्रम लोकप्रिय करण्यासाठी विविध माध्यमांचा वापर करणे.
- औपचारिक शिक्षण प्रणालीमध्ये लोकसंख्या शिक्षणाचा परिचय करून देणे.

Way Forward

लोकसंख्येची समस्या हा केवळ जनजागृती किंवा शिक्षणाच्या अभावाचा मुद्दा नाही. हे दारिद्र्य, सामाजिक रूढी आणि सांस्कृतिक प्राधान्ये जसे की पुरुष मुलास प्राधान्य, मोठी कुटुंबे इत्यादींशी आंतरिकपणे जोडलेले आहे. केवळ गर्भनिरोधक आणि नसबंदीवर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे लोकसंख्या नियंत्रणाचे उपाय यशस्वी होणार नाहीत आणि म्हणूनच सक्तीच्या आणि वरच्या खालच्या दृष्टिकोनाचीही मदत होणार नाही. दारिद्र्य निर्मूलन, महिला सबलीकरण, शिक्षण आणि जागरूकता, पुनरुत्पादक आरोग्य सुविधांमध्ये प्रवेश, बदलती मानसिकता आणि सामाजिक निकष इत्यादी मुद्द्यांच्या बास्केटवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. तसेच देशाच्या जनसांख्यिकीय लाभांशाचा लाभ घेण्यासाठी पुरेशा उपाययोजना करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून लोकसंख्या हे ओझे नसून देशाच्या जलद आर्थिक विकासात एक साधन आहे.